

MOORDENDE FANTASIE

R. CUPERUS

Norman Cohn, *Europe's Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*
(1975 en 1976²)

De overstelpende toevloed van historische vakliteratuur heeft een even onvermijdelijke als nadelige bijwerking: men gaat bij de schifting ervan steeds onbesuisder af op titels alleen, of -zolang de mode voortduurt deze cryptisch of literair te verwoorden- op ondertitels alleen. Zo krijgen slechts werken die in de eigen kraam te pas komen een kans gelezen te worden.

Het indirecte gevolg is, dat specialisaties binnen de geschiedwetenschap voor elkaar steeds meer, zoals dat zo fraai heet, 'gesloten citeergemeenschappen' gaan vormen. Dit valt te betreuren, temeer daar zekere specialismen in reikwijdte hun beperkte studieveld ruimschoots overstijgen¹.

Een goed voorbeeld in dit verband is de historiografie van de Europese heksenvervolging. Dit onderwerp lijkt echter de afgelopen tijd fors aan populariteit te hebben ingeboet, en dit niet in het minst door de feministische 'annexatie' ervan. Jammer, want juist de hausse van publikaties in de laatste jaren wijst erop dat dit onderwerp proefterrein is geworden voor de toepassing van aan verschillende disciplines ontleende methodische en theoretische inzichten. In die zin bezitten hekserij-studies een wetenschappelijke meerwaarde.

Hierbij valt met name te denken aan de kwestie van de zogenaamde 'vergiftigde' bronnen. Door zorgvuldige vraagstelling kan men thans aan de, vanuit het perspectief van de bovenste strata geschreven, bronnen over heksenvervolging en -berechting informatie onttrekken die de studie van volkscultuur aanzienlijk verrijkt. Daarnaast hebben hekserij-onderzoekingen nogal wat beschouwingen opgeleverd omtrent het karakter van de Nieuwe Tijd. Zo wordt hekserij wel gezien als een indicatie voor de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*. Hekserijbeschuldigingen worden dan gezien als laatste afrekening met de traditie². Kortom, de gespecialiseerde studie van hekserij geldt als relevant voor het geschiedonderzoek als geheel en het is in dit licht, dat ik Cohn's werk hier wil behandelen.

In feite kan men Cohn's visie op de grote heksenjacht zien als een illustratie van

zijn, weliswaar wat impliciet blijvende, algemene theorie van vervolging. De essentie van de heksenvervolging is voor Cohn namelijk hierin gelegen, dat een samenleving in staat is een bepaalde groep binnen die samenleving zodanig te isoleren en te stigmatiseren, dat deze zich op den duur als een imaginaire 'outgroup' gaat verhouden tot het grotere samenlevingsverband. Dit vindt plaats op basis van twee soorten, niet op waarheid berustende, verdachtmakingen. Allereerst wordt gesteld dat een dergelijke, als geheime organisatie gedefinieerde, groep de maatschappij van binnen uit bedreigt. Daarbij worden de leden van zo'n samenzwerend genootschap als het ware gedehumaniseerd, dat wil zeggen buiten het waardenpatroon van de samenleving geplaatst. Zij worden gezien als incarnatie van het absolute kwaad en tegenmenselijke.

Cohn toont nu aan de hand van het bijzondere geval, de Grote Heksenjacht, aan, hoe zulke mechanismen in werking treden, en vooral, hoe groot (en onderschat) de rol van menselijke inbeeldingskracht hierbij is. Uitvoerig beschrijft hij hoe het -zo eenduidig uit de bronnen oprijzende- stereotiepe beeld van de heks zich heeft gevormd. Cohn herkent in dit beeld een samensmelting van verscheidene collectieve voorstellingen en hij laat zien op welke wijze deze voorstellingen in een irrationeel beeldvormingsproces ineengrijpen. Heel duidelijk wordt, hoe het heksenbeeld gevoed is vanuit totaal uiteenlopende richtingen. Cohn maakt een onderscheid tussen bijdragende 'traditionele' volksvoorstellingen en elite-denkbbeelden. Maar, doordat hij deze in feite als afzonderlijke categorieën behandelt, heeft hij, naar mijn mening, te weinig oog voor de complexe wisselwerking tussen beide voorstellingswerelden³. Met name de volksvoorstellingen krijgen een veel te ideeaaltypisch karakter. Bovendien vat Cohn ze te statisch op. Cohn kan deze problematiek ook grotendeels omzeilen, omdat hij zo eenzijdig het zwaartepunt van zijn analyse legt bij de denkbeeld- en de vervolgers, te weten de clerikale en wereldlijke magistraten.

Zo verwijst hij voor wat betreft het dehumaniseren door vervolgers naar 'het voor- spel in de Oudheid'. Geschetst wordt hoe de eerste christengemeenten vroege slachtoffers werden van niet op waarheid berustende verdachtmakingen. Men werd kindermoord, kannibalisme en allerhande seksuele aberraties in de schoenen geschoven -noties die onvervalst zouden terugkeren bij de heksenprocessen. Exclusivering en verbranding bleken reeds toen het onvermijdelijk gevolg.

Gelijksoortige beschuldigingen (van infanticide e.d.) signaleert Cohn niet alleen voor andere 'outgroups' in de Oudheid, maar tevens ten tijde van de Middeleeuwse kettervervolging; reden, waarom hij wenst te spreken van een 'traditioneel beschuldigingspatroon'. Dehumanisering vindt immers steeds plaats in eenzelfde idioom van beschuldiging. De verklaring die Cohn voor deze continuïteit geeft, vind ik nogal dubbelzinnig. Enerzijds grijpt hij hiervoor naar de psycho-analytische theorie -ik kom daar nog op terug-, anderzijds spreekt hij van '*...an age-old fantasy enshrined in the theological tracts and monastic chronicles*'⁴. Opvallend is echter dat Cohn, een vermaard bronnenwichelaar, deze bewering nauwelijks aannemelijk maakt.

Hoe het ook zij, beschuldigingen van infanticide, kannibalisme en orgieën komen, zijns inziens, keer op keer terug als ideologische basismotieven van vervolging. Gedurende de Middeleeuwen zouden deze specifieke beschuldigingen geleidelijk aan ingebed raken in de christelijke demonologie: een ontwikkeling, die in tal van processen valt af te lezen, bijvoorbeeld in die tegen de Waldenzen. Langzaam aan ontstond op deze wijze, aldus Cohn, de notie van een tegen de samenleving gerichte en optredende sekte van Duivelsvereerders. Let wel, bij de clerus en seculiere heersers.

Cohn vult nu deze 'harde kern' van het heksenbeeld als het ware aan, door denk-

beelden uit de magisch-traditionele voorstellingswereld van het volk daartoe te herleiden. Met name het geloof in *maleficium*, dat is het vermogen mensen kwaad te berokkenen door occulte krachten, heeft 'van onderop' het heksenbeeld mede gevormd. In de processen zouden nu de verschillende voorstellingswerelden, belichaamd in *'the accusations from below and interrogations from above'*, kunnen samensmelten tot het volgroeide heksenstereotype: de vervolgingen konden een aanvang nemen.

Zo toont Cohn de werking van, wat hij noemt, collectieve fantasieën. Centraal staat voor hem de stelling, dat denkbeelden, hoe irrationeel ook, in een samenleving een ontwikkeling kunnen ondergaan, waarin ze uiteindelijk *'...come to be taken for granted as self evident truths'*⁵. Want: *'...individuals can be deeply conditioned by the generally accepted beliefs of the society in which they live'*⁶.

Ons dit te laten zien, of misschien zelfs ons hiervoor te waarschuwen, dat lijkt de opzet van Cohn's boek. Als wetenschapssociologische kanttekening zou kunnen gelden, dat Cohn zijn boek schreef tegen de achtergrond van de Holocaust. Hij verwijst er namelijk regelmatig naar en citeert als: *'The great witch-hunt can in fact be taken as a supreme example of a massive killing of innocent people by a bureaucracy...'* spreken boekdelen⁷.

Het feit dat Cohn deze parallel zo sterk voor ogen staat, maakt dat hij zich uitput aan te tonen, dat het gehele stereotiepe beeld van de heks op waandenkbeelden berust. Onschuldigen worden slachtoffer van de ongebreidelde fantasie van vervolgers, een collectieve waan die absoluut niet stoelt op reële feiten. Cohn vooronderstelt hiermee een volledige dichotomie van fantasie en werkelijkheid, iets wat volgens mij niet houdbaar is. Hij lijkt te snel voorbij te gaan aan het gegeven dat fantasie, en zeker collectieve fantasie, mede opgebouwd is uit elementen ontleend aan de werkelijkheid. Daadwerkelijk uitgeoefende magische praktijken hebben wel degelijk hun bijdrage geleverd aan beeldvorming van de heks. En de wetenschap, dat tot diep in de zeventiende eeuw vrijwel algemeen geloofd werd in duivelse machten, brengt ons op een meer essentiële vraag: hoe gebonden is de verhouding waandenkbeeld - werkelijkheid niet aan een specifieke cultuurhistorische context? Men kan erover twisten of heksen werkelijk zo 'onschuldig' waren, dat is te zeggen binnen de denkcategorieën van het desbetreffende tijdsgewricht.

In zijn onverbiddelijk engagement met de vervolgingen, laat Cohn zich kennen als een rationalist, die waan en waarheid, maar tevens schuld en boete in de geschiedenis tracht aan te geven. Gebiologeerd als hij is door de fatale werking van de menselijke inbeeldingskracht, schuwt hij het anachronistisch oordeel niet. Het hanteren van een dergelijk perspectief verklaart voor mij dan ook, waarom Cohn niet genoemd wordt in de trits Thomas, Ginzburg en Muchembled. Immers, zij zijn het juist die -als gold het een 'paradigmatische omslag' in de richting van de reconstructie van mentaliteiten- de denksystemen van een bepaalde historische periode centraal stellen. Functie, perceptie en inhoud van denkbeelden worden in de historische context zelf geïnterpreteerd. Men zou hier, om een antropologische term te introduceren, over cultuurrelativisme kunnen spreken. In tegenstelling tot Cohn oordelen zij niet zozeer over *'the native's point of view'*, maar trachten zij zich in Weberiaanse zin te verplaatsen in de ervaringswereld van de historische actoren⁸.

Een fraai voorbeeld van een dergelijke optiek vormt de heksenstudie *I Benandanti* van Carlo Ginzburg. Deze laat de vraag of heksen werkelijk bestaan (kunnen) hebben, prikkelend in het midden. Hij gaat als het ware uit van het bekende credo: *'If men define situations as real, then they are real in their consequences'*⁹.

Echter, met het creëren van deze tegenstelling doe ik Cohn niet geheel recht. Weliswaar is het zo, dat hij voorstellingen, en dus geen mentaliteiten, van de geletterde vervolgers reconstrueert. Hoe irrationele denkbeelden hun rol opeisen bij de stigmatisering en vervolging van de 'outgroups', en in het bijzonder van heksen - daaromheen bouwt Cohn zijn betoog.

Toch tracht ook Cohn deze 'waandenkbeelden' enigszins te verklaren vanuit hun historische bepaaldheid, zij het dat hij hiervoor grijpt naar psycho-analytische middelen. Hij doet dit voorzichtigheidshalve in een postscript, getiteld *'Psycho-Historical Speculations'*. Enkele van deze inzichten sijpelden evenwel reeds de tekst binnen. Opvallend is, dat Cohn de psycho-historische benadering toepast op collectieve fantasieën; in de meeste gevallen leek deze namelijk voorbehouden aan individuen. Cohn ontkomt zo aan een weer op 'grote Historische Personages' gerichte benadering.

Cohn is vooral gefascineerd door het uiteindelijk gevormde stereotype van de heksen, wellicht het best te typeren met: *'In every respect they represent a collective inversion of Christianity'*¹⁰. De verklaring voor deze in de beeldvorming zo radicaal optredende omkering van normen zoekt Cohn in de demonologische obsessies en de onderdrukte angsten en verlangens van de geletterden. In feite waren de beschuldigingen aan het adres van de heksen onbewuste projecties van 'inner demons' van de vervolgers, meent Cohn. Naarmate het christendom meer afschuw opwekte voor *'the animal side of human nature'*, nam stigmatisering van 'andersdenkenden' vastere vormen aan.

Concluderend lanceert Cohn dan ook de even fraaie als onaantoonbare these, dat de heksenwaan gezien moet worden als een *'...unconscious resentment against Christianity as too strict a religion, against Christ as too stern a taskmaster'*¹¹. De moordende fantasie van de heksenwaan zou een eerste stap blijken te zijn in de richting van de secularisatie van de 20e eeuw.

NOTEN

1. Het is deze treurnis, die mede aan de wieg stond van dit BOEKENNUMMER.
2. Te denken valt aan de zgn. Thomas-Macfarlane-thesen. In respectievelijk *Religion and the decline of Magic* (1971) en *Witchcraft in Tudor and Stuart England* (1970) wordt de idee gelanceerd, dat in de overgang van een op 'naberschap' gerichte samenleving naar een meer individualistisch georiënteerde maatschappij

- de verklaring voor hekserijbeschuldiging moet worden gezocht.
3. Met name Peter Burke attendeert op deze problematiek in: P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*. Londen, 1978.
 4. N. Cohn, *Europe's Inner Demons*, blz. 49.
 5. ibidem, blz. 255.
 6. ibidem, blz. 224.
 7. ibidem, blz. 255.
 8. Vergelijk C. Geertz, 'From the Native's Point of View: On the Nature of Anthropological Understanding' in: P. Rabinow en W.M. Sullivan (eds.), *Interpretive Social Science. A Reader*. Berkely, 1979.
 9. Theorema van W.I. Thomas, geciteerd in A.C. Zijderveld, *De relativiteit van kennis en werkelijkheid*. Meppel, 1974, blz. 68.
 10. Cohn, blz. 102.
 11. ibidem, blz. 262.